

Семиченко В. А.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТРУДНОЩІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ І САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Розглядаються проблеми, пов'язані з нелінійним, неоднозначним характером процесу розвитку. Розкриваються загальні, методологічні аспекти, робиться проєкція на психологічні об'єкти, особистісний і професійний розвиток.

Ключові слова: *розвиток, система, структура, етапи онтогенезу, саморозвиток, напрями розвитку людини, особливості розвитку людини.*

Рассматриваются проблемы, связанные с нелинейным, неоднозначным характером процесса развития. Раскрываются общие, методологические аспекты, делается проекция на психологические аспекты, личностное и профессиональное развитие.

Ключевые слова: *развитие, система, структура, этапы онтогенеза, саморазвитие, направления развития человека, особенности развития человека.*

The article deals with the problems of development that is neither linear nor certain by its nature. General methodological aspects of the issue are revealed as well as the projection onto the psychological objects, individual and professional development is made.

Key words: *devpment, system, structure, stages of ontogenesis, self-development, directions of human development, peculiarities of human development.*

Проблематика розвитку особистості є сьогодні однією з найбільш популярних. Це обумовлено, з одного боку, тими глобальними процесами, що відбуваються у суспільстві: прийняттям принципів антропогенезу, гуманізації, демократизації як основних в організації будь-яких соціальних процесів, відмови від тенденції "усереднення", підвищенні уваги до індивідуальних форм існування і самореалізації. Вагомим чинником, що обумовлює підвищений інтерес до цієї проблематики, є модернізація на відповідних засадах усіх сфер соціального життя: політичних, економічних, соціальних, психологічних, педагогічних.

Це обумовлює пошук відповідних стратегій, технологій, методів досліджень. Нарешті, методологічне і методичне оновлення будь-якої галузі “підтягує” за собою зміни у споріднених наукових і практичних галузях, що в свою чергу активізує відповідні дослідження.

Але будь-який напрям досліджень з проблематики розвитку передбачає визначення і конкретизацію відповідних методологічних підвалин: прийняття вихідного базового поняття, усвідомлення спектру проблем, що потенційно можуть виникати при проведенні відповідних досліджень, пошук шляхів їх вирішення у процесі безпосереднього наукового пошуку.

Перш ніж безпосередньо перейти до теоретичних поглядів і проблеми розвитку, розглянемо семантику цього терміна. На українській мові це – «розвиток» (роз-виток), на російській – «развитие» (раз-витие) мові. Чітко простежується прив’язаність цього терміна в обох випадках до законів діалектичної логіки, яка розглядає відповідні зміни як спіральовидні («развитие по спирали», кожен виток якої може призводити до заперечення попередніх якостей – «заперечення заперечення», «перехід кількості в якість», а рушійним механізмом цього виступає єдність і боротьба протилежностей).

Безумовно, без використання цих законів неможливо взагалі розглядати будь-який аспект розвитку, незалежно від того, в якій галузі знань проводиться відповідне дослідження. Власне, саме усвідомлення відмінності об’єктів, що безперервно змінюються (розвиваються), від стійких, сталих об’єктів і призвело до виникнення діалектики. Це не можна тлумачити як перевагу першого напрямку над другим. Гіпертрофія принципу змінності може призвести до наукового парадоксу: зникнення предмету пізнання. Адже тоді постає питання: що вважати сутнісною ознакою об’єкту, який розглядається, а що – наслідками тих процесів, в яких він задіяний. Є значна кількість рис досліджуваного об’єкту, виділити які можна лише тоді, коли *умовно* його розглядають як стійкий, відносно незмінний. Наприклад, визначити склад і структуру будь-якого об’єкту (явища) можливо лише тоді, коли його стан зафіксований як незмінний, адже у наступний момент пізнання і зміст, і структурні зв’язки (як внутрішні, так і зовнішні) можуть помітно змінитись.

Розглянемо тепер, як тлумачить розвиток сучасна наука [5; 7].

Під *розвитком* сучасна наука розуміє незворотні, спрямовані, закономірні зміни систем, в ролі яких можуть виступати як матеріальні, так і ідеальні об’єкти. Ці зміни можуть проявлятися у таких формах:

– збільшення складності системи (поява нових елементів і компо-

нентів);

- удосконалення структури системи (горизонтальної і вертикальної);
- збільшення внутрішніх ресурсів системи;
- удосконалення процесу пристосування до зовнішніх умов;
- збільшення здатності системи адаптуватись до зовнішніх вимог;
- збільшення масштабів явища;
- кількісні зміни окремих складових;
- якісні зміни (у т.ч. поява нових рис, якостей, функцій і можливостей);
- виникнення нових об'єктів;
- посилення зовнішньої і внутрішньої диференціації тощо.

Наведені форми розвитку є притаманними як неживим, так і живим системам. Але в останньому випадку з'являється новий чинник: вплив самої системи на власний генезис, що є найбільш помітним при розгляді проблем розвитку людини, яка сама здатна впливати як на перебіг власної життєдіяльності, так і на взаємодію з іншими системами (матеріальним або соціальним середовищем).

Разом з тим визначені форми ще не є остаточними. Проблема тлумачення конкретних форм розвитку міститься в тому, що кожна з наведених позицій може суперечити сама собі або іншим. Так, тезу про *збільшення складності системи* (поява нових елементів і компонентів) як ознаку розвитку заперечує приклад мікробів, вірусів як систем, які серед живих істот мають найменшу складність організованих структур, і разом з тим мають найбільшу здатність до виживання і пристосування. *Удосконалення структури системи* може також відбуватись за рахунок її більшої жорсткості, що надалі може позбавляти відповідну систему гнучкості і здатності до конструктивних змін. До того ж, *збільшення горизонтальних зв'язків* може призвести до некерованості системи, якщо відповідно не буде здійснюватись адекватне цим змінам удосконалення вертикальних структур. *Удосконалення ж лише вертикальних структур* без змін на горизонтальному рівні може викликати несинхронність функціонування системи в цілому, коли досконалий управлінський механізм блокується неготовністю підсистем діяти у відповідному режимі. *Збільшення внутрішніх ресурсів* системи може призвести до того, що у межах основної системи виникне нова система, функціонування якої буде конкурувати з функціонуванням попередньої системи. Тоді ознакою розвитку буде не збільшення, а зменшення внутрішніх ресурсів шляхом відбрунькування нової системи, адже її знаходження у складі старої системи буде стримувати подальший розвиток обох систем, і навіть саме їх подальше існування стає можливим лише за умов

структурного відокремлення. *Удосконалення процесу пристосування до зовнішніх умов* може супроводжуватись викривленнями і негараздами у внутрішніх умовах. *Збільшення здатності системи адаптуватись до нових умов* може мати безпосередній позитивний ефект, але воно неминуче супроводжується втратою (згасанням, гальмуванням) низки інших якостей, навіть позитивних, які не є затребуваними у нових вимогах. Ще більш негативні наслідки це може мати у подальшому, якщо необхідні за певних умов якості жорстко зафіксувались, але умови знов змінилися. *Збільшення масштабів явища* може супроводжуватись загальним деструктуванням системи, послабленням її внутрішніх зв'язків, некерованістю, а звідси – посиленням інертності системи. *Кількісні зміни окремих складових* можуть призвести до викривлень у структурі системи, виникнення диспропорцій, гіпертрофії окремих складових на шкоду функціонуванню інших. *Поява нових рис, функцій, можливостей* не завжди є конструктивною тенденцією, їх оцінка буде залежати від того контексту (у випадку людини – суспільних вимог), в якому ця система існує, а саме – від її середовища. *Виникнення нових об'єктів* може призвести до заперечення доцільності існування об'єктів попередніх («заперечення заперечення»). *Посилення зовнішньої і внутрішньої диференціації* може призвести до виникнення ефекту відчуження, втрати органічних зв'язків між окремими складовими системи, між системою та її середовищем, між спорідненими системами, які раніше взаємодіяли.

Стосовно людини, розвиток можна умовно розділити на такі основні напрями:

– *фізичний* розвиток (зміни, які відбуваються у масі тіла, рості, витривалості, динамічних і психофізіологічних показниках та ін.);

– *соціальний* розвиток (оволодіння загальнолюдськими нормами існування у соціумі, підвищення соціального статусу, інтегрування у певне соціальне середовище, ефективна соціалізація, соціальна і національна ідентичність, тощо);

– *психічний* розвиток (визрівання психічних функцій, поява нових функцій і можливостей, розширення сфери свідомості, розширення актуальних видів діяльності і засобів їх реалізації і т. д.);

– *особистісний* розвиток (забезпечення певного рівня цілісності перебігу фізичних і психічних процесів, виникнення специфічних системних ефектів – спрямованості, ціннісно-мотиваційної сфери, самосвідомості, рівня домагань, самооцінки, здатності до самоуправління і т.ін.);

– *професійний* розвиток (засвоєння певної сфери діяльності, що

супроводжується перепрофілюванням усіх психічних функцій, процесів, станів, ціннісної сфери особистості відповідно до потреб професії);

– *духовний* розвиток (пошук сенсу життя, прагнення до катарсичних переживань, визнання цінності життя – як власного, так і інших людей, живих істот у цілому, усвідомлення зв'язку поколінь, планетарний характер мислення, відчуття себе активною, відповідальною часткою Всесвіту) /1; 2; 3; 4; 6/.

Розвиток людини загалом відбувається як безперервне нагромадження кількісних змін за кожним напрямом, їх інтегрування, перехід на якісно новий рівень. Відносна відокремленість кожного напрямку на рівні теоретичної моделі може бути подолана їх тісним взаємозв'язком, взаємовпливом і взаємодоповненням у реальному житті. У той же час реальні тенденції розвитку можуть не вміщувати всіх визначених напрямів, людина може застрягати на якомусь одному напрямі, який або стає домінуючим, підпорядковуючи собі всі інші напрями, насичуючи їх додатковими смислами. Або ж взагалі пригнічує інші напрями, блокує цілісний розвиток за рахунок гіпертрофії однієї тенденції.

На окремих етапах онтогенезу виділяються свої особливості розвитку. Так, на *ранніх етапах* більш інтенсивно йде фізичний і психічний розвиток, хоча за відсутності соціальних умов і той, і інший були б взагалі неможливі. Разом з тим саме в цей період закладаються основи особистості. У підлітковому віці більш інтенсивно відбуваються процеси соціалізації і становлення особистості. У *юнацькому віці* виникає новий чинник – вибір життєвого шляху, важливою складовою якого є вибір професії. Саме йому починають підпорядковуватись і соціальні, і психічні процеси. Саме професійне самовизначення надає новий поштовх загальному процесу розвитку людини. На *етапі дорослості* актуалізуються потреби у професійному розвитку і *саморозвиткові* як провідній формі реалізації особистості у соціальному середовищі, пролонгованість і ефективність якого значною мірою обумовлюється механізмом переходу від зовнішньої детермінованості (зовнішніх вимог і стимулів) до внутрішньої (професійного самовдосконалення). У *похилому віці*, якщо людина зберігає здатність до розвитку, актуалізується потреба духовного осмислення сенсу життя, переоцінка життєвих цінностей.

Основними ознаками розвитку людини є такі:

1. *Нестійкість розвитку*, викликана безперервним переходом кількісних змін у якісні. Нагромадження поступових змін у будь-якому

елементі психічного життя призводить до виникнення так званої кризової ситуації, коли застарілі механізми функціонування вступають у конфлікт з новими потребами і можливостями. Тоді виникає криза розвитку, яка долається виникненням нової, більш інтегрованої якості.

2. *Комулятивність розвитку* і його незворотність. Сучасна наука розглядає результат попереднього розвитку у вигляді виникнення нових елементів і структур, створює нову ситуацію розвитку, яка унеможливорює повернення до попереднього стану. Але, якщо аналізувати розвиток особистості, слід визнати можливість тимчасового (під впливом поточних подій) чи пролонгованого (яке вже межує з патологією) регресу, тобто повернення на попередні етапи розвитку, які у згортутому вигляді відтворюють попередні стани особистості (наприклад, поза ембріону, яку людина приймає при реакції страху, виглядає як повернення на ранні стадії онтогенезу). Разом з тим це повернення на попередні стадії тільки частково відтворює минулий стан, адже деякі структури і напрями розвитку можуть залишатись незаблокованими.

3. *Гетерохронність розвитку* – різні темпи і фази розвитку окремих процесів і якостей людини. Вона може бути обумовлена: а) нелінійним визріванням окремих структур; б) впливом реальних умов життєдіяльності, які сприяють розвитку одних якостей і блокують інші; в) виникненням на індивідуальному рівні нових (системних) ефектів, коли інтеграція певних складових призводить до виникнення ефекту емерджентності; г) складним підключенням (неусвідомленим чи свідомим) якостей, що виникають, до механізмів наступного етапу розвитку.

4. *Різноаспектність розвитку*: у процес розвитку людина залучається і як біологічний об'єкт, і як носій психіки і свідомості, і як особистість, і як учасник системи соціальних відносин. Кожен з цих напрямів може сприяти як інтенсифікації інших складових розвитку, так і їх блокуванню. Так, засвоєння соціальних нормативів життя у певному суспільстві (наприклад, становлення національної ідентичності) може призвести до обмеження розвитку різноманітних особистісних якостей.

5. *Наявність сензитивних періодів розвитку*, коли спостерігається підвищена чутливість фізичних і психічних функцій до зовнішніх впливів і найбільша їх здатність до змін. У межах сензитивного періоду якісно-кількісні зміни певного процесу чи якості відбуваються найбільш інтенсивно. Сензитивні періоди слід розглядати як передумову завершення кризи розвитку за певним напрямом. Адже у віковій психології вікова криза розглядається як цілісна система, яка інтегрує

в себе окремі напрями розвитку. Логічно припустити, що крім інтегративних (системних) ефектів доцільно розглядати кризи і за кожним окремим напрямом.

6. *Поєднання дивергенції* (підвищення різноманітності якостей і функцій у процесі розвитку) з *конвергенцією* (згортанням процесів, посиленням вибірковості). Цей процес безперервно відбувається в ході розвитку, адже розгортання одних процесів неминуче супроводжується гальмуванням інших, а підвищення певних можливостей призводить і до надання переваги тим подразникам і чинникам, що запускають ці можливості у дію.

Слід розрізняти *природний* і *цілеспрямований* розвиток. За *природних* умов розвиток особистості відбувається перш за все за законами вікової динаміки й онтогенезу в цілому. *Цілеспрямований* розвиток передбачає проектування необхідних рис і якостей та створення умов для їх формування.

Цілеспрямований розвиток може детермінуватись як *зовнішніми* чинниками (у процесі навчання та виховання), так і *внутрішніми* (саморозвиток).

Під *саморозвитком* розуміють прагнення людини збагатити свої індивідуальні якості шляхом включення у ті види діяльності, які сприяють їх формуванню чи удосконаленню.

Отже, з наведеного випливають такі важливі методологічні положення, які обов'язково слід враховувати при проведенні наукових досліджень з відповідної тематики. Наведемо лише деякі з них:

1. Будь-який аспект процесу розвитку слід розглядати амбівалентно: зміни несуть у собі не лише позитивний (прогресивний, конструктивний), а й негативний (регресивний, деструктивний) зміст. Отже, методологічно вивірене дослідження будь-якої проблеми розвитку не повинно містити категоричних тверджень щодо отриманих позитивних результатів, дослідник завжди повинен не лише фіксувати генезис надбань, але усвідомлювати і ті втрати чи обмеження, що на кожному етапі викликає загальний процес розвитку.

2. Дослідник повинен чітко усвідомлювати, що у будь-якому випадку він реально може розглянути не весь складний, багатоаспектний процес розвитку, але тільки його маленьку частину (певний напрям змін). Це стосується як вибору наукової теми, так і методичної бази.

3. Дослідник повинен виокремлювати власне процес розвитку та чинники, що його визначають, виділяти провідну детермінанту, яка обрана як предмет дослідження, та доводити її дієвість шляхом усунення додаткових чинників. Наприклад, вибір для дослідження та-

кої теми, як «Розвиток мотивів трудової діяльності дітей старшого дошкільного віку», вимагає розмежування загальних (вікових) тенденцій та конкретних умов життєдіяльності дитини: складу сім'ї (повна/неповна), регіону проживання (сільська/місцева), навколишньої соціального середовища (діти, що відвідують дитячий садок/діти, що виховуються у сім'ї), статі (хлопчики/дівчата) і т.ін. Тільки дослідивши всі ці аспекти, дослідник може бути впевнений, що його дослідження є методологічно вивіренім.

3. Процес розвитку можна розглядати як у системному ракурсі (тоді його можна охарактеризувати такими термінами, як еволюційний, послідовний, відносно упорядкований, передбачуваний, керований переважно зовнішніми обставинами), так і в синергетичному (революційний, стрибкоподібний, стохастичний, спонтанний, самодетермінований). Вибір ракурсу розгляду залежить від сутності системи (упорядкована чи неупорядкована, гнучка чи жорстка), дослідницьких завдань (у тому числі прогнозованого впливу на систему), обраної проблематики (визначення тенденцій змін, підтвердження їх універсальності чи, навпаки, унікальності, пошук найкращих для впливу періодів, опрацювання певних засобів впливу).

4. Слід враховувати парадокс розвитку: неупорядкована система має більше потенційних можливостей для змін, ніж система з високим рівнем організації. Прагнення до розвитку системи призводить до обмеження можливостей її подальшого удосконалення. Це особливо важливо враховувати при здійсненні виховних впливів, особливо якщо врахувати ефект незворотності особистісних змін.

5. Розгляд будь-якого розвитку передбачає умовну фіксацію системи (мисленнєве припинення її розвитку, стагнацію), з метою визначення наявних ознак, з наступною реконструкцією цього розвитку як неперервного нелінійного процесу. Отримання в емпіричному дослідженні певного співвідношення показників генезису системи не означає остаточного висновку: у наступний період існування системи воно може суттєво змінитись.

6. Виявлення тенденцій розвитку об'єктів, процесів, явищ є методологічно виправданим лише тоді, коли у процесі дослідження не відбувається їх підміна на зовнішньо схожі об'єкти, процеси, явища. Наприклад, динаміка розвитку мотиваційної сфери студентів вимагає проведення лонгітюдних досліджень, а не порівняння результатів одноразових зрізів щодо сформованості мотивів у студентів різних років навчання.

7. Саморозвиток системи можливий лише за умов, коли у систе-

ми є ресурси цього саморозвитку. Так, досліджуючи проблему професійного саморозвитку майбутніх фахівців, слід враховувати необхідність зовнішнього керування механізмами цього саморозвитку, а не захоплюватись гаслами синергетичного підходу про те, що самокерування завжди призводить до позитивного результату. Для того, щоб процес професійного розвитку був запущений та ефективний, необхідно, щоб: а) у студентів була потреба у професійному самовдосконаленні; б) у них повинен бути чіткій образ майбутньої професійної діяльності і вимоги, які вона висуває до фахівців; в) вони отримали інструментарій самовивчення; г) вони отримали методичну допомогу в інтерпретуванні наявних результатів самодіагностування; д) їм надали допомогу у визначенні шляхів індивідуального розвитку; е) самоконтроль супроводжувався періодичним педагогічним контролем; ж) відбувався психологічний супровід цього процесу, з внесенням своєчасних коректив.

Література:

1. Анцьферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системы / Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С. 3-18.
2. Зинченко В. П., Моргунов Е. Б. Человек развивающийся. – М.: Трифола, 1994.
3. Костюк Г. С. Принцип развития в психологии // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1969.
4. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. – К., 2006.
5. Методология комплексного человекознания и современная психология / Отв. ред. А. Л. Журавлев, В. А. Кольцова. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2008 (Методологи, теория и история психологии).
6. Принцип развития в психологии / Под ред. Л. И. Анцьферовой. – М.: Наука, 1978.
7. Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / Отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007 (Методологи, теория и история психологии).